

דרישכונע

פרשת ראה, תשע"ח, מספר 1281

דין הענקה ופיצויי פיטורין במשפט העברי

אלישי בן יצחק

ששכר משולם על עבודה שהפועל מבצע בפועל, מה שאין כן בהענקה, שהרי שכר הפועל בגין העבודה כבר שולם. משכך, הספרי מלמדנו בטעם המצווה, שאין לה כל קשר לעבודה שבוצעה על ידי העובד. אנו מצוויים: "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים", מה במצרים הענקת לך ושנית לך, אף אתה הענק לו ושנה לו. מה במצרים נתתי לך ברוחב יד, אף אתה תתן לו ברוחב יד.⁶

בגדר המצווה מצינו מחלוקת אחרונים. ר' יהודה בן שמואל רוזניס, בחיבורו "משנה למלך" על הרמב"ם, סבור שדין הענקה הוא חלק משכרו של העבד;⁷ הרב יושע וולק כהן, בחיבורו "ספר מאירת עיניים" (סמ"ע) על השולחן ערוך, סובר שגדר הענקה הוא מדין מתנה;⁸ לעומתם, רבי שבתאי הכהן, בחיבורו "שפתי כהן" (ש"ך) על השולחן ערוך, סבור "שהענקה הוא מדין צדקה".⁹ דיון זה מוביל לדיון אחר; האם ניתן לכפות על בעל הבית לשלם את דמי הענקה, אם הוא מסרב לעשות כן? לשיטת ה"משנה למלך" כופין על מצוות הענקה.¹⁰ הרב שמואל רוזובסקי (1913-1979, ראש ישיבת פוניבז') מדייק מדברי ה"משנה למלך", שהכפייה היא רק בשעה שהאדון משלח את העבד, אבל אם כבר שילח אותו, לא ניתן לכפות עליו.¹¹

מועד החיוב חל במועד יציאת העבד לחירות,¹² והרב רוזובסקי מדייק, שמצוות הענקה צריכה

עניינו של עבד עברי מובא במספר מקומות במקרא.¹ הדיון בפרשתנו מוקדש לזכות נוספת של העבד, "דין הענקה", על שם הפסוק "הענק תעניק לו". החוק המקראי קובע (דב' טו:יב-טו):

כִּי יִמְכַר לְךָ אֶחִיד הָעִבְרִי אוֹ הָעִבְרִיָּה וְעָבַדְךָ שָׁשׁ שָׁנִים וּבִשְׁנֵה הַשְּׁבִיעִת תִּשְׁלַחְנֹהוּ חֲפָשִׁי מֵעִמְךָ. וְכִי תִשְׁלַחְנֹהוּ חֲפָשִׁי מֵעִמְךָ לֹא תִשְׁלַחְנֹהוּ רִיקָם. הָעֲנִיק תִּעְנִיק לוֹ מִצֵּאֲנֶךָ וּמִגְרָנֶךָ וּמִיִּבְרֶךְ אֲשֶׁר בֵּרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ תִּתֵּן לוֹ. וְזָכַרְתָּ כִּי עָבַד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ, עַל כֵּן אֲנֹכִי מִצְוֶיךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם.

הרמב"ם מונה בדיון זה שתי מצוות; אחת לא תעשה: "לא תשלחנו ריקם", שלא נשלח את העבד לחופשי מבלי שנעניק לו.² והשנייה מצוות עשה; לתת לעבד כאשר הוא יוצא לחופשי ממה שיש לאדון.³ בחלק מהשיטות אפשר לזהות לאו נוסף, שעניינו: "לא יקשה בעיניך בשלחך אתו חפשי מעמך" (שם יח).⁴

לשיטת הרמב"ם, בצירוף המצוות במתכונת הופעתן בתורה יש כדי להעמיד את דין הענקה בקבוצת הדינים שעניינם "לאו הניתק לעשה", ובלשונו של הרמב"ם: "כל המשלח עבדו ואמתו ריקם עובר בלא תעשה, שנאמר: 'לא תשלחנו ריקם', והרי הכתוב נתקו לעשה, שנאמר: 'הענק תעניק לו'.⁵ דין הענקה מנוגד, לכאורה, לתפיסה

⁶ ותומים (סימן לד, הלכה א) את טעם הפטור ממלקות. לדעתו, אין מדובר בפטור שמבקש להקל, אלא בחומרה. שכן עונש מלקות אינו רלוונטי כלל, ויש לבטל את האיסור באמצעות קיום מצוות עשה. וראו ש"ת שאגת אריה הישנות, סימן פא.

⁷ ספרי דברים, ראה, פיסקא קכ.

⁸ "דהא שכיר קרייה רחמנא כדכתיב כי משנה שכר שכיר". משנה למלך, הלכות עבדים, ג, יד; בגישה זו נוקט גם הפני יושע, קידושין טז ע"ב: "דהענקה נמי חשיב כמו שכר פעולה".

⁹ סמ"ע, ח"מ פו, ב.

¹⁰ ש"ך ח"מ פו, ג. וראו גם: ר' אשר וייס, מנחת אשר דברים (סימן כג), שכתב: "עיקר טעם החיוב אינו אלא בגדר צדקה וחנינה... וגדר הדברים ממדת החסד שיתן לעבד תשלום נוסף חלף עבודתו".

¹¹ ראו הדיון שהביא בעל המשנה למלך בסוגית כפיה בדין צדקה, ואם כופים לנוכח הלאו שצמוד לדין: הלכות עבדים, ג, יד, ד"ה "והרי הכתוב נתקו".

¹² שיעורי ר' שמואל, קידושין, פסקה רלט.

¹³ "צריך האדון בעת יציאה ליתן לו הענקה" מנחת חינוך מצווה תפב,

* ע"ד אלישי בן יצחק הינו מרצה במרכז האקדמי שערי מדע ומשפט, ובעלים של משרד עורכי דין. יהיו דברינו כאן לע"נ הילדה תהילה חיה בת מיכל שנקטפה בדמי ימיה; תנצב"ה.

¹ שמות כא:א-יא; ויקרא כה:לט-נה.

² רמב"ם ספר מצוות, לא תעשה, רלג. ראו גם: סמ"ג לאוין קעה, ספר החינוך מצווה תפא.

³ רמב"ם ספר המצוות, עשין קצז, ראו גם: סמ"ג, עשין פ"ד, ספר החינוך מצווה תפב.

⁴ הלכות גדולות לאוין קצב; השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם שכחת הלאוין: "המצוה השש עשרה שנמנענו שלא יחר בעינינו בשלחנו העבדים חפשים".

⁵ רמב"ם משנה תורה, הלכות עבדים ג, יד. ביאור העיקרון שכל לאו הניתן לתשלומין, כלומר שניתן לתקן אותו באמצעות ביצוע מעשה - אין לוקין עליו (משנה תורה הלכות גזילה ואבידה א, א); המקור במשנה חולין יב, ד: "כל מצוות לא תעשה שיש בה קום עשה אין חייבין עליה", מקור הנימוק של לאו הניתן לתשלומין מופיע במחלוקת אמוראים במסכת מכות טז ע"א. ר' יונתן אייבשיץ מסביר בספרו אורים

הפיצויים האלה מקורו נעוץ בחובת הענקה בתורה.²¹

הרב הראשי הספרדי לישראל, בן ציון מאיר חי עוזיאל מצא מקור נוסף להצדקת פיצויי פיטורים. לשיטתו המקור לחובה זו מעוגן בפסוק מספר משלי "למען תלך בדרך טובים וארחות צדיקים תשמר" (ב:כ), וכך הוא משמיענו:

אף על פי שאין סמך מן התורה ולא מדברי רז"ל לדין פיצויים לפועלים או פקידים שכורים לזמן, בכל זאת יש מקום לדין ולחייב פיצויים מדין: "למען תלך בדרך טובים ואורחות צדיקים תשמור", שכן דנו רז"ל ממקרא זה לחייב את בעל הבית לזכות הפועלים (בבא מציעא פג ע"א) ... ומדין זה יש כח בידי הדיינים להוציא ממון מבעל הבית לזכות הפועלים, בכל מקום שיראו שיש משום "למען תלך בדרך טובים ואורחות צדיקים תשמור" לפי ראות עיניהם והכרתם הברורה במצבם של בעל הבית והפועל, בסיבת הפיטורין של בעל הבית לפועליו וגם בסיבת הפסקת העבודה של הפועל, ולפי כל מסיבות אלו, אפשר ומצוה על הדיינין לדון ולהוציא ממון מבעל הבית לזכות הפועל שעליו הזהירה תורה "ביומו תתן שכרו".²²

מהמקובץ עד כה עולה: החיוב בימינו לתת פיצויי פיטורים, מלבד היותו נובע מכוח דין המדינה וחוקיה,²³ הוא יונק את כוחו מדין הענקה; אותו דין שלפיו יש ליתן לעבד מענק עם סיום תקופת עבודתו, אשר ישמש אותו לצורך הסתגלות לחייו כבן חורין. והנה האחרונים מצאו, בעומק סברתם, כי דין הענקה ראוי ונכון להחילו לא רק על עבד, אלא יש להחילו גם במקרה של פועל.

עורך: פרופ' יוסף עופר

עורכת לשון: רחל הכהן שיף

הדף השבועי יוצא לאור על ידי הפקולטה למדעי היהדות ולשכת רב הקמפוס

בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
יש לשמור על קדושת העלון

להיות מיד ברגע היציאה של העבד לחופשי, "ומבואר מזה דהלאו עובר מיד בשעת השלוח".¹³ לעומת גישה זו, הרב פנחס הלוי איש הורוביץ כותב בחיבורו "המקנה": "לא מצינו שהב"ד מוזהרין לכופ את האדון להוציא ממנו את הענקה, והטעם נראה משום שכתוב מתן שכרה בצידה וברכך בכל אשר תעשה ואין ב"ד מוזהרין עליו".¹⁴

ספר החינוך קובע על תוקפה ותחולתה של מצוות הענקה ש"נוהגת מצוה זו בזכרים ונקבות בזמן הבית, שאין דין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג".¹⁵

ויש לשאול, מה הרלוונטיות של המצווה הזו לימינו? הרי מוסד העבדות במתכונתו המקראית כבר בטל. על כך יש להשיב, שמכאן אפשר למצוא את אבן הפינה לפיצויי פיטורין המוענקים לעובד שפוטר מעבודתו.¹⁶

מה בין עבד עברי לפועל בימינו,¹⁷ ואיך מגיעים מדין הענקה לפיצויי פיטורים? הרי "דין חובת הפיצויים לא מצינו במפורש".¹⁸ על כך יש להשיב מדברי בעל "ספר החינוך", שלימדנו, שחרף העובדה שדין הענקה נוהג בתקופה שנוהג בה דין שמיטה ויובל, הרי "מכל מקום אף בזמן הזה ישמע חכם ויוסף לקח, שאם שכר אחד מבני ישראל ועבדו זמן מרובה או אפילו מועט שיעניק לו בצאתו מעמו מאשר ברכו השם".¹⁹ כדי להבין כיצד הגיע בעל "ספר החינוך" למסקנה זו, עלינו להתחקות אחר הרציונל שהוא מבקש ללמדנו בשורש המצווה של ההענקה:

למען נקנה בנפשנו מדות מעולות יקרות וחמודות, ועם הנפש היקרה והמעולה נזכה לטוב, והאל הטוב חפץ להיטיב לעמו, והודנו והדרנו הוא שנרחם על מי שעבד אותנו ונתן לו משלנו בתורת חסד מלבד מה שהתנינו עמו לתת לו בשכרו, ודבר מושכל הוא, אין צורך להאריך בו.²⁰

למסקנה זו הגיע גם השופט זילברג באחד מפסקי הדין שניתנו בשנותיה הראשונות של המדינה, כשחוק פיצויי פיטורים טרם נחקק. הוא משמיענו כי "מן המפורסמות היא, כי רעיון

¹³ שיעורי ר' שמואל, קידושין, פסקה רלט.

¹⁴ המקנה קידושין טו ע"א.

¹⁵ ספר החינוך, מצווה תפב. לדיון בסוגיית עבד עברי בזמן הזה ראו גם: שו"ת הרשב"א, חלק ב' סימן עב; שו"ת הרא"ש כלל מה, סימן כד; שו"ת תשב"ץ חלק ב, סימן כז.

¹⁶ סע' 1 לחוק פיצויי פיטורים, התשכ"ג-1963.

¹⁷ על היחס שבין עבד עברי לפועל ראו: שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס לבוב סימן קנז; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג סימן עב; תרומת הדשן סימן שיח.

¹⁸ תיק (אזורי-חיפה) 1366-תשטו, נסט נ' ועד בית המדרש המרכזי בחיפה, פד"ר א 330 עמ' 331 (תשט"ו).

¹⁹ ספר החינוך מצווה תפב.

²⁰ שם.

²¹ ע"א 25/50 שמריהו וולפסון נ' ספינס בע"מ, פד"י ה, 265, עמ' 275.

²² הרב בן ציון חי עוזיאל, "לבעית הפיצויים", בתוך: משה פינדלינג, תחוקת העבודה, מקורות לתחוקת העבודה לפי דיני התורה, קלב, עמ' קלג (תש"ה).

²³ ראו למשל: הרב אברהם שרמן, "מנהג המדינה ביחסי עובד מעביד", תחומין יח 236 (תשנ"ח); אליאב שוחטמן, "הכרת ההלכה בחוקי המדינה", שנתון המשפט העברי טז-יז, עמ' 417-500 (תש"ן-תשנ"א). על השפעתו המחייבת של מנהג המקום בדיני עבודה ראו: שו"ע, חר"מ סימן שלא, סעיפים א-ב; שם, סימן שלב, סעיף א.